

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Наталія Бочаріна

к. психол. н., доцент,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», Україна

bocharina@ukr.net

АНОТАЦІЯ. У статті викладено теоретичне дослідження проблеми гендерних особливостей комунікативних здібностей підлітків, оскільки міжособистісне спілкування належить до найважливіших сфер життєдіяльності, що покликане задовольнити властиві цьому віку потреби в самопізнанні й самовдосконаленні. Гендерні особливості комунікативних здібностей підлітків є наслідком виховання, стереотипів та очікувань суспільства, соціальною ситуацією розвитку та виявляються у наступному: у структурі спілкування, до якої належить процес засвоєння мови та якості мовлення; у меті спілкування, яка у хлопців та дівчат різна: хлопчики частіше спілкуються для того, щоб передати важливу інформацію, а дівчата – щоб зав'язати, підтвердити і укріпити емоційні зв'язки зі співрозмовниками; у стилі спілкування; у об'єкті спілкування; у аспектах спілкування; у етикетному спілкуванні; у різному прояві емоційності спілкування; у стратегії поведінки при конфлікті.

Ключові слова: гендерні особливості, комунікативні здібності, підлітковий вік, вербальна комунікація, емоційність спілкування.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

АННОТАЦИЯ. В статье изложены теоретические исследования проблемы гендерных особенностей коммуникативных способностей подростков, поскольку межличностное общение принадлежит к важнейшим сферам жизнедеятельности, и призвана удовлетворять присущие этому возрасту потребности в самопознании и самосовершенствовании. Гендерные особенности коммуникативных способностей подростков – это следствие воспитания, стереотипов и ожиданий общества, социальной ситуации развития и проявляется в структуре общения, которой принадлежит процесс освоения языка и качество речи; в цели общения, различной у подростков-мальчиков и подростков-девочек: мальчики чаще всего общаются, чтобы передать важную информацию, а девочки – чтобы завязать, подтвердить и укрепить эмоциональные связи с собеседниками; в стиле общения;

в объекте общения; в аспектах общения; в этикетном общении; в различных проявлениях эмоциональности общения; в стратегии поведения в конфликтах.

Ключевые слова: гендерные особенности, коммуникативные способности, подростковый возраст, вербальная коммуникация, эмоциональность общения.

GENDER-SENSITIVE COMMUNICATION SKILLS IN ADOLESCENCE

ABSTRACT. *The article presents a theoretical study of gender peculiarities of teenagers' communicative abilities as interpersonal communication belongs to the most important areas of life, which is designed to meet the peculiar needs of this age in self-knowledge and self-improvement. Gender peculiarities of communicative abilities of teenagers are the result of education, stereotypes and expectations of society, the social situation of the development and they reveal in following: in structure of communication, to which belongs the process of language acquisition and quality of speaking; in aim of communication, which is different in boys and girls: the boys often talk to convey important information and girls – to engage, to confirm and strengthen the emotional connections with someone; in communication styles; in communication facility; in aspects of communication; in communication etiquette; in different manifestations of emotional communication; in the strategy of behavior during the conflict.*

Key words: *gender features, communication skills, adolescence, verbal communication, emotionality of communication.*

Вступ

На розвиток особистості впливають ряд факторів, найвагомішим з яких є спілкування. Комунікативні здібності залежать від багатьох факторів таких як: особистісні характеристики дитини, індивідуальні особливості, культурні та гендерні особливості. У зв'язку з цим зростає увага до проблеми оптимізації міжособистісних стосунків і досягнення взаєморозуміння в процесі спілкування в підлітковому віці. Проблема комунікативних здібностей особистості не є новою для психологічної науки, її досліджували А. В. Батаршев, В. Л. Дранков, А. А. Кідрон, В. П. Казміренко, Л. М. Карамушка, Я. Л. Коломінський, Л. А. Лукаш, Г. Міллер, К. Роджерс та ін. Так, Г. С. Васильєв, К. К. Платонов, М. Форверг розуміють комунікативні здібності як здібності до побудови міжособистісних стосунків, які виявляються в навичках суб'єкта вступати в соціальні контакти. В. В. Гаркуша,

П. А. Гончарук, С. Д. Максименко, Р. С. Немов вважають, що комунікативні здібності особи характеризуються вмінням легко й швидко встановлювати ділові й товариські контакти з людьми, прагненням до розширення сфери спілкування, до участі в суспільних і групових заходах тощо. Гендерний вимір проблем розвитку комунікативних здібностей викликає сьогодні великий інтерес у дослідників. Методологічні основи гендерних досліджень знаходять адекватне підґрунтя у вітчизняній психології: теоретико-експериментальне вчення Б. Г. Ананьєва про людину (вивчення статевих характеристик як індивідуальних властивостей індивіда і їх зв'язок із особливостями його соціальної поведінки), культурно-історична концепція Л. С. Виготського (залежність рівня розвитку від соціокультурної ситуації). Їм відповідають основні положення інтерпретаційних схем гендерних досліджень західних науковців (концепція соціальної ідентичної особистості Х. Теджфела і Дж. Тернера, соціально-конструктивістський підхід).

Мета статті – теоретично вивчити та узагальнити гендерні особливості комунікативних здібностей підлітків.

Виклад основного матеріалу

Питання гендерних особливостей комунікативної сфери особистості підлітка перебуває в центрі уваги вчених. Відомо, що моделі і пріоритети гендерної соціалізації хлопчиків і дівчаток відрізняються, а в традиційних культурах навіть полярні. В результаті гендерної соціалізації хлопчики і дівчатка опановують певні якості, які утворюють різні типи гендерної ідентичності (С. Бем, Е. Гіденс, І. С. Кльоціна, Є. Р. Ярська-Смирнова). Складність вивчення компонентів гендерної ідентичності особистості підлітків пов'язана з тим, що традиційні зразки маскуліності та фемінності в сучасних умовах багато в чому змінилися і продовжують змінюватися. Це створює серйозні труднощі для підлітка, якій намагається інтегрувати у власній особистості різні соціальні ролі, зразки поведінки і риси.

Виявити гендерні ознаки комунікативної поведінки можливо, як стверджують фахівці, лише шляхом її детального опису за певними комунікативними характеристиками, насамперед виявом здатності до реалізації ймовірних контактів, комунікативної привітності, товариськості, комунікативної емоційності, здатності до підтримки комунікативного контакту, виявом

характеру виходу з комунікативного контакту, комунікативним демократизмом, комунікативною самопрезентацією, етикою спілкування, комунікативним тиском, комунікативним контролем, тематичною зумовленістю спілкування, дискусійністю, вибором кола спілкування й типу співбесідника, орієнтацією на співбесідника, фізичним контактом, співвідношенням вербального й невербального спілкування, жестикуляцією, мімікою, гучністю, темпом спілкування тощо (Філоненко, 2008).

Гендерно маркованою вважають якість мовлення, зокрема, характеризуючи мовлення чоловіка, використовують такі маркери: говорить твердо, грізно, з жаром, вирує, горланить. Характеристика жіночого мовлення вербалізована такими лексемами: виговорити, випалити, видавити, просити, передражнювати, бурчати, белькотати, говорити тремтячим голосом, зітхаючи, жалісним або слабким голосом, повільно й тихо, з розстановкою тощо. Вибір мовних формул на позначення адресата мовлення зумовлений насамперед психологічними особливостями чоловіка й жінки, які по-різному омовлюють світ відповідно до сприйняття, що реалізується так званим внутрішнім мовленням (Попова, 1999).

Головні гендерні особливості комунікативних здібностей проявляються у відмінностях за структурою спілкування. Так, дівчата-підлітки, як правило, перевершують хлопчиків у всьому, що стосується *мови* (дівчатка починають говорити раніше, мають багатший словниковий запас, утворюють складніші й різноманітніші речення); вони більше схильні до кохання, прихильніші, емоційніші. Хлопці ж частіше є лідерами; їхня самооцінка залежить від успіхів у сфері предметної діяльності, стабільніша й загалом вища від жіночої. Отже, на перший погляд хлопчики завжди активніші у спілкуванні ніж дівчатка. Почуття приналежності до групи однолітків і спілкування з ними для хлопчиків значно важливіше, ніж для дівчат (Самохвалова, 2006). Однак, розходження між статями в рівні товариськості не стільки кількісні скільки якісні. Зміст спільної діяльності й власний успіх у ній для хлопчиків значать більше, ніж наявність індивідуальної симпатії до інших учасників діяльності. Спілкування дівчат виглядає більш пасивним, зате більше вибірковим і дружнім.

Дослідження проведені Є. А. Горошко, з враховуванням спеціальних параметрів, що враховують певні характеристики мовлення: зв'язаність, динамізм, якісність, предметність,

складність та інше, використовувані при лінгвостатистичному аналізі тексту, виявило, що у чоловічій письмовій мові порівняно з жіночою властиві є такі особливості (Горошко, 2007): речення за своєю довжиною в середньому коротші від жіночих; велика частота граматичних помилок; більш висока частота використання іменників і прикметників, у свою чергу, набагато менше дієслів і часток; превалювали раціоналістичні оцінки; саме чоловіки зображують світ і дійсність у більшій розмаїтості якісних характеристик, фарб і ознак, ніж це роблять жінки; при аналізі синтаксичної структури жіночих і чоловічих текстів було виявлено, що чоловіки частіше використовують підрядний, а не сурядний зв'язок; рідше зустрічаються окличні і питальні речення; рідше використовуються неповні речення й еліптичні конструкції; зворотний порядок слів менш властивий чоловічій письмовій мові.

Говорячи про гендерні особливості, що стосуються *аспектів спілкування*, пов'язаних із мовним кодом, то дослідники лінгвогендерологічних проблем зазначають, що в мовленні хлопців простежується більша кількість іменників і дієслів; дівчата віддають перевагу прикметникам і прислівникам. У мовленні дівчат частіше трапляються актуалізатори, сигнали наявності зворотного зв'язку й уваги до слів співбесідника. Дівчата спокійніше реагують на перебивання мовлення, їх мовний код містить більшу кількість засобів ввічливості, меншу кількість грубих і лайливих висловів. У мовленні дівчат частіше спостерігається явище неточного («приблизного») називання предметів; хлопці ж намагаються все називати точно. Дівчата частіше вживають слова зі значенням невпевненості (мабуть, напевне) і описові вислови внутрішніх етапів (мені від усього цього моторошно) (Бреслав, 2001).

Наступні гендерні особливості комунікативних здібностей виявляються через *емоційність* спілкування. Так, спілкування хлопчиків характеризується більшою емоційною стриманістю, прагненням до домінування, до креативних і раціональних способів взаємодії. Хлопці спілкуються один з одним на більшій відстані, у них менше прийнято обійматися й особливо цілуватися. Правда, ці норми витримуються не у всіх країнах (Купріянова, 2006). Хлопчиків стимулюють стримувати, витіснити почуття, у поведінці хлопчиків в основному

заохочується змагальність, а не діалог або компроміс, у результаті чого як основні стратегії засвоюються суперництво, маніпуляція, авторитарність. Такі стилі взаємодії характеризуються недовірою до думки іншого, що не сприяє розвитку емпатії у хлопчиків. У процесі соціалізації в дівчат заохочують прагнення до спілкування, до розвитку взаємин і прихильності, а хлопчиків – до здатності передбачати й контролювати оточення. У результаті для дівчат взаємодія й взаємозалежність більше значущі, ніж для хлопців (Бендас, 2006).

Внаслідок більшої соціальної орієнтованості дівчата чіткіше усвідомлюють зв'язки, які поєднують людей і роблять спілкування більше довірчим. Дівчата від природи більше емоційні, це значить, що в них сильніше виражена потреба в розрядці емоційної напруги. Поведінкові характеристики дівчат варто розглядати як фенотипові, як сплав уродженого й набутого. Виховання в рамках традиційних уявлень сприяє розвитку в дівчат більше емпатії й здатності більш глибоко розуміти почуття інших людей, а в хлопчиків – здатності приховувати й придушувати свої почуття (Жеребкін, 2001).

Відмінності в емоційності між хлопчиками і дівчатами можна розглядати на декількох рівнях. На одному рівні говоримо, про здатність розуміти емоційні стани інших (емпатія) й уміння висловити це розуміння (емпатична експресія). На іншому рівні переживання дитиною своїх емоцій (емоційні переживання) та шляхи їх вираження (емоційна експресія). Обидва рівні мають велике значення для душевного здоров'я і міжособистісних взаємин.

При дослідженні рівня емпатії часто з'ясовується наступний факт: хлопці не бажають, щоб оточуючі бачили їх емпатичними, тому що це не відповідає гендерній ролі. Турбота та ласка – це важливі властивості дівочої гендерної ролі. Таким чином, хлопці не гірше за дівчат здатні визначати почуття інших і внутрішньо співпереживати їм, але вони зацікавлені в тому, щоб оточуючі ніяк цього не помітили. Досвід соціалізації розвивав у хлопців здатність пригнічувати емпатичність та чуйність (Ярська-Смирнова, 2001).

Більша різноманітність способів вираження емоцій у осіб дівочої статі – це пояснюється тим, що у дівчат здатність до вербалізації емоцій формується раніше і розвивається швидше,

ніж в осіб чоловічої статі. Як приклад еволюції емоційної експресії можна запропонувати вираз емоції гніву. У віці до 10 років хлопчики і дівчатка суттєво не відрізняються у проявах агресії: під час переживання емоції гніву вони демонструють фізичну агресію. Однак до 13 років дівчатка набувають ряд ефективних умінь в тактиці вербального та невербального вираження емоцій, а хлопчики продовжують виявляти свій гнів за допомогою фізичних дій. Надалі у хлопців переважає пряма агресія (фізична та вербальна), у дівчат – непряма або «агресія взаємин» (поширення чуток) (Кузьменко, 2012).

Гендерні стереотипи обмежують вираз емоцій «не властивих» представникам певної статі. Для хлопців відкритий прояв емоцій у ряді випадків прямий шлях до насмішок і ганьби. Прояви печалі, депресії, страху, сорому та збентеження – розглядаються як не чоловічі. Хлопці, що проявляють подібні емоції, оцінюються більш негативно порівняно з дівчатами, їх не схильні втішати в цих випадках, як це прийнято стосовно дівчат (Бендас, 2006).

Вираз гніву та агресії, навпаки, вважається прийнятним для хлопчиків, але не для дівчат. Агресивні хлопчики оцінюються як більш привабливі та компетентні, ніж неагресивні, в той час як агресивні дівчинки оцінюються як менш привабливі і зазвичай стикаються з широким колом проблем у взаєминах з однолітками (Силасте, 1992). У ситуації конфлікту хлопці більшою мірою схильні до зовнішньої агресії, в той час як дівчата – до аутоагресії (самозвинувачення).

Визначено, що дівчата, починаючи з підліткового віку, виявляють більш виражену тенденцію до проявів депресії і смутку, сорому, страху і тривоги. Не можна сказати, що хлопці не відчувають подібних емоцій, проте в ситуаціях безпосереднього спілкування вони прагнуть не виявляти їх. Наприклад, представники сильної статі проявляють таку ж готовність виявляти свої емоційні проблеми, як і жінки, якщо вони розповідають про них в умовах магнітофонного запису або в листі в журнал (Берн, 2001).

Виражені гендерні відмінності в сфері обробки емоційної інформації виявляються вже в підлітковому віці. Так, сучасні дівчатка в цілому краще, ніж хлопчики, регулюють і контролюють свої почуття, краще їх вербалізують, мають

більш багатий тезаурус для опису емоційних станів, у них більш розвинений емоційний канал емпатії. Дівчата більш емпатичні, ніж хлопці, при цьому вони більш схильні плакати і говорити про свої біди у відповідь на розповіді інших про свої неприємності (Божович, 1979).

Причини описаних вище відмінностей є більшою мірою соціальними, ніж біологічними. Патерни емоційних відмінностей серед дорослих чоловіків і жінок спочатку детерміновані підходом у вихованні дітей. Згідно з К. Юнгом, у хлопчиків в процесі їх виховання відчуття придушуються, в той час як у дівчаток вони домінують. Батьки вимагають, щоб хлопчики контролювали свої емоції, але з дівчатками підкреслюється емоційна відкритість (Юнг, 1994). Перевага осіб жіночої статі в схильності до обговорення емоцій, яке з'являється в ранньому дитинстві, зберігається на досить стійкому рівні і надалі.

Відмінності в соціалізації дівчаток і хлопчиків продиктовані неусвідомленим прагненням батьків підготувати дітей до виконання відповідних гендерних ролей.

Варто врахувати висновки психологів, щодо екстравертності дівчат, яка виявляється в їхній активності, товариськості, емпатичності та інтравертності хлопців, які більш автономні, авторитарні, наполегливі та інтелектуальні (Берн, 2001). Дослідники стверджують, що для дівчат характерна більша лексична продуктивність, що мотивується більш глибоким осмисленням та потребою соціальної репрезентації власного емоційного досвіду.

Таким чином, у даний час відмінності між представниками чоловічої і жіночої статі вивчаються у взаємозв'язку не тільки біологічної приналежності, але й з урахуванням психологічних особливостей поведінки хлопчиків і дівчаток. Система соціально-культурних факторів, стереотипів складає гендерну культуру кожного суспільства та здійснює вплив на розвиток та формування особистості підлітків.

Спілкування підлітків з однолітками і дорослими необхідно вважати найважливішою умовою їх особистісного розвитку. Невдачі в спілкуванні ведуть до внутрішнього дискомфорту, компенсувати який не можуть об'єктивно високі показники в інших сферах життя і діяльності. Психологічні особливості спілкування, рівень комунікативних здібностей у підлітковому віці залежать

від гендерних відмінностей, рівня товариськості і тривожності, а також статусу в групі однолітків. Хлопчики – підлітки люблять рухливі ігри зі швидкою зміною сюжетів, елементами змагань, ризику. Вони виявляють пізнавальні інтереси до механізмів, будови технічного обладнання, функціонування різноманітних пристроїв, машин, орієнтуються на конкретні результати взаємодії (змагання, боротьбу, досягнення мети). У спілкуванні хлопці критикують, переконують, аргументують правоту чи доводять перевагу, спираючись на факти, розмовляють про події, боротьбу, поєдинки, відкриття нового. Характер мовлення підлітків дублює емоції, що супроводжують діяльність. Хлопчики оперують порівняннями, аргументами, кількісними параметрами успіхів та невдач. При виконанні діяльності хлопці орієнтовані на швидкість виконання завдань, на кількісні показники досягнень, на подолання перешкод (Бюлер, 1996). Вони мають схильність до лідерства, прагнуть пропонувати нові ідеї, організовувати, керувати, відстоювати. Вони не чутливі до морально-етичних оцінних суджень про себе та інших. Дружба базується на спільних заняттях. У разі фрустрації потреб схильні виявляти войовничість, агресивність, жорстокість, егоїзм. У шкільному віці хлопці наполегливі у досягненні мети, виявляють брак емоційності, співпереживання, схильні приймати рішення самостійно, рідко звертатися за порадою, здатні на нерозважливі вчинки та дії. Підлітки-хлопці схильні до переоцінки своєї особистості та потенційних можливостей, недостатньо самокритичні, надмірно самовпевнені. Вони схильні до інтровертованості, замкнутості, відособленості, захоплюються науковою технікою, історичною літературою, пригодами, фантастикою, люблять відвідувати змагання, захоплюються спортом, мають спортивних кумирів.

Дівчата у підлітковому віці виявляють інтерес до видів активності, що передбачають опікування, облаштування, прикрашання, обслуговування, надання допомоги. Вони завжди акуратні в діях, мають розвинену здатність до розуміння емоційних станів у вербальній та невербальній комунікаціях, орієнтовані на емоційний характер взаємин, зміст спілкування, спільність емоційних переживань, схожість оцінних ставлень до подій чи людей (Істратова, 2006). Спілкуючись, дівчата люблять ділитися враженнями, почуттями, радять, надають емоційну підтримку та діяльну допомогу, здатні до образного мислення,

осмислення дій та вчинків. Вони вразливі до тону, морально-етичних нюансів взаємин, емоційні щодо дій та вчинків. Дівчатка відповідальні, старанні, ретельні при виконанні доручень, орієнтовані на схвалення. Світ захоплень та інтересів дівчат орієнтований на моральні засади взаємин та характер їх розвитку. В процесі групової взаємодії займають очікувальну позицію, віддають перевагу малим, з постійним складом групам. Дівчата гнучкі в адаптації до соціальних норм та вимог середовища, орієнтуються на компроміс, порозуміння, домовленості. Критичні, щодо власного Я, схильні до саморефлексії, самоїдства, заниженої самооцінки. Орієнтовані на передачу оцінного ставлення, емоційну підтримку у радості й горі. У дівчат дружба базується на спільності емоційних ставлень, довірі, вірності, щирості. Захоплюються романтичною сентиментальною літературою, мають кумирів серед кіноакторів, музикантів, співаків. Відомо, що дівчатка менше виявляють тривогу і страх, вони менш агресивні, чутливіші до похвали і осуду з боку старших, беруть батьківські оцінки ближче до серця. У дівчаток статева самосвідомість зароджується та формується дещо раніше, ніж у хлопчиків Вони тонше і глибше уявляють власне «Я» [Шеффер, 2003]. Дівчатка уважніші до міжособистісних стосунків, що складаються в сім'ї, змінюють власну діяльність, залежно від мікроклімату, від схвалення з боку членів сім'ї.

Висновки

Теоретичний аналіз наукових джерел дали змогу стверджувати, що у саме підлітковому віці відбувається розвиток усіх сфер спілкування та статево-рольової ідентифікації. Саме цей факт знаходить відображення у різниці прояву комунікативних здібностей та їх залежності від гендерної приналежності підлітка. Врахування гендерних особливостей комунікативних здібностей є головною умовою успішного та гармонійного розвитку дітей підліткового віку.

Література:

- Бендас, Т. В.* (2006). Гендерная психология / Т. В. Бендас – СПб. : Питер, 431 с.
Берн, Ш. (2001). Гендерная психология / Ш. Берн – Спб., 318 с.
Божович, Л. И. (1979). Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – № 4. – С. 23-33.

- Бюлер, Ш. (1996). Что такое пубертатный период / Ш. Бюлер // Психология подростка: Хрестоматия / [Сост. Ю. И. Фролов]. – М., С. 13-14.
- Введення в гендерні дослідження (2001): [Навч. посібн.] / за ред. І.А. Жеребкіна. – Харків, 708 с.
- Горошко, О. (2007). Мова і Гендер / О. Горошко. – Харків, 289 с.
- Истратова, О. Н. (2006). Методика КОС (В. В. Синявского и Б. А. Федоришина) / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто // Психодиагностика : коллекция лучших тестов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 490 с.
- Кузьменко, В. У. (2012). Теоретичний аналіз проблеми розвитку комунікативних здібностей підлітків / В. У. Кузьменко, Г. А. Міськова // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 10. – С. 95-120
- Куприянова, Н. В. (2006). Связь биологического и психологического пола с особенностями личности подростков : Автореф. дис. канд. наук. / Н. В. Куприянова – СПб., 30 с.
- Попова, Л. В. (1999). Психологические исследования и гендерный подход / Л. В. Попова // Женщина. Гендер. Культура. – М., С. 119-130.
- Самохвалова, А. Г. (2006). Гендерные различия делового общения / А. Г. Самохвалова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Серия: Гендерная психология. – № 1. – С. 109-112.
- Силасте, Г. Г. (1992). Гендерные исследования: размышления участника международного семинара / Г. Г. Силасте // Социологические исследования. – № 6. – С. 29-35.
- Філоненко, М. (2008). Психологія спілкування / М. Філоненко. – К. : Центр учбової літератури, 224 с.
- Шэффер, Д. (2003). Дети и подростки. Психология развития / Д. Шэффер. – СПб., 440 с.
- Юнг, К. (1994). Аналитическая психология / К. Юнг. – СПб., 423 с.
- Ярська-Смирнова, Е. Р. (2001). Виникнення і розвиток гендерних досліджень в США і Західній Європі / Е. Р. Ярська-Смирнова // Введення в гендерні дослідження. – Харків, 560 с.

References:

- Bendas, T. V. (2006). *Hendernaia psikhohohyia*. Spb., 431 s. [in Russia].
- Bern, Sh. (2001). *Hendernaia psikhohohyia*. Spb. 318 s. [in Russia].
- Bozhovych, L. Y. (1979). Этапу formyrovanyia lychnosty v ontogeneze. *Voprosu psikhohohyuu*. 4. 23-33. [in Russia].
- Biuler, Sh. (1996). Chto takoe pubertatnuy period. *Psikhohohyia podrostantka: Khrestomatyia*. Moskva, (pp. 13-14). [in Russia].
- Vvedennia v henderni doslidzhennia* (2001). Kharkiv. 708 s. [in Ukrainian].
- Horoshko, O. (2007). *Mova i Hender*. Kharkiv. 289 s. [in Ukrainian].
- Ystratova, O. N. (2006). *Metodyka KOS (V. V. Syniavskoho y B. A. Fedoryshyna). Psykhhodyahnostyka : kollektsyia luchshykh testov*. Rostov-na-Donu : Fenyks, 490 s. [in Russia].
- Kuzmenko, V. U. (2012). Teoretychnyi analiz problemy rozvytku komunikatyvnykh zdibnostei pidlitkiv. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psikhohohyia, pedahohika, menedzhment*, 10. 95-120. [in Ukrainian].
- Kupryianova, N. V. (2006). *Sviaz byolohycheskoho y psikhohohycheskoho pola s osobennostyamy lychnosty podrostantkov: Extended abstract of candidate's thesis*. SPb. [in Russia].

-
- Popova, L. V. (1999). Psykholohycheskye yssledovanya y hendernui podkhod. *Zhenshchyna. Hender. Kultura*. Moskva, 119-130. [in Russia].
- Samokhvalova, A. H. (2006). Henderni razlychiya delovoho obshcheniya. *Vestnyk Kostromskoho hosudarstvennogo unyversyteta im. N. A. Nekrasova. Hendernaia psykholohiya. 1*, 109-112. [in Russia].
- Sylaste, H. H. (1992). Hendernyye yssledovanya: razmushleniya uchastnyka mezhdunarodnogo semynara. *Sotsyolohycheskye yssledovanya. 6*. 29-35.
- Filonenko, M. (2008). Psykholohiia spilkuvannia. K. : Tsentр uchbovoi literatury. 224 s. [in Ukrainian].
- Sheffer, D. (2003). Dety y podrostky. *Psykholohiya rozvytyia*. SPb. 440 s. [in Russia].
- Iunh, K. (1994). Analytycheskaia psykholohiya. SPb. [in Russia]. 423 s.
- Iarska-Smyrnova, E. R. (2001). Vynyknennia i rozvytok hendernykh doslidzhen v SShA i Zakhidnii Yevropi. *Vvedennia v henderni doslidzhennia*. Kharkiv, 560 s. [in Ukrainian].
-

Поштова адреса установи:

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
вул. Сухомлинського 30
Київська обл.,
Україна,
08401

Стаття надійшла до редакції 14.06.2015